

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİYYATDAN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏDƏ LAKUNLARIN İNTERPRETASIYASI LİNQVOKULTUROLOJİ PROBLEM KİMİ

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli
tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Turan Telman qızı Əkbərli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Həbib qızı Fətəliyeva

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Leyla Orxan qızı Vəzirova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Kəmalə Avadır qızı Cəfərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Firuzə Rəhim qızı Kərimova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Valeh Bayram oğlu Nəsimov

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ötən əsrlərdə mədəniyyət davranış normalarını, eləcə də ədəbiyyat və incəsənət əsərləri kimi bir çox mədəni dəyərləri özündə əks etdirirdi. Müasir dövrdə isə mədəniyyət fərqli istiqamətlərdə tədqiq olunur. Mədəniyyət eyni zamanda müxtəlif xalqların adət-ənənələrini, həyat tərzini, insanların davranış xüsusiyyətlərini, ətraf aləmi dərk etmə və qavrama şəklini ifadə edir. Mədəniyyət insanlar tərəfindən, onların fəal iştirakı ilə yaradılır. Bir xalqın həyat təzi, adət-ənənə və inancları, əxlaqi dəyərləri və bir çox digər ünsürlər yalnız həmin xalqın mədəniyyətini araşdıraraq öyrənilə bilər. Dil mədəniyyətin bir kateqoriyası, insanın ətraf aləmi, dünyanı dərk etməsinə imkan yaradan bir vasitədir. Hər bir xalqa məxsus olan dəyərlər və əvvəlki nəsillərin topladığı təcrübə dil vasitəsilə sonrakı nəsillərə ötürülür. Xalqın zəngin mədəni dəyərləri dilin leksik və qrammatik sistemində, folklorunda, elmi və bədii ədəbiyyatda şifahi və yazılı nitq formasında qorunub saxlanılır.

XIX əsrdən başlayaraq, dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı münasibət dilçiliyin mühüm tədqiqat obyektlərindən biri hesab olunur. Y.Qrimm, R.Rayek, V.Humboldt, A.A.Potebnya kimi dilçilər bu istiqamətdə maraqlı tədqiqatlar aparmışdır. Dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu qəbul və təsdiq edən ilk dilşünas alman filosofu V.Humboldt olmuşdur (1985). XX əsrin ikinci yarısında mədəniyyətlərarası ünsiyyət, dil və təfəkkür, müxtəlif xalqların dil və mədəniyyətləri arasında əlaqə, dünyanın dil xəritəsi kimi məsələlər geniş şəkildə tədqiq edilməyə başlanılır. Dilçilik elmində linqvokulturologiya, linqvo-ölkəşünaslıq, koqnitiv dilçilik, kontrastiv dilçilik kimi yeni istiqamət və tədqiqat metodları meydana gəlir.

Dilçiliyin müstəqil bir qolu olan linqvokulturologiya insan, dil və mədəniyyətin ayrılmaz bütövlüyünü ifadə edən elm sahəsidir. Linqvokulturologiyanın kökləri V.Humboldt, İ.A.Boduen de Kurtene, E.Sepir, B.Uorf, A.A.Potebnya kimi məşhur dilçilərin ideyalarına, əsərlərinə dayanır. Müstəqil elmi istiqamət olaraq linqvokulturologiya XX əsrin 90-cı illərində V.N.Teliyanın rəhbərlik

etdiyi frazeoloji məktəbin apardığı tədqiqatlar, Y.S.Stepanov, V.V.Vorobyov, V.Şaklein, V.Q.Kostomarov, V.A.Maslova kimi dilçilərin əsərləri və yanaşmaları əsasında formalaşmışdır¹. Dil və mədəniyyət arasında əlaqə Ç.Xokket, E.Holl, P.Nyumark, K.Heyl, S.Bassnett və digər ingilis və Amerika dilçi-alimlərin əsərlərində ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur.

Kaliforniya Universitetinin professoru K.Krams qeyd edir: *“Dil, danışanın səs tonu, ləhcəsi, danışmaq tərz, jest və üz ifadələri kimi verbal və qeyri-verbal aspektlər vasitəsilə mədəni reallığı əks etdirir. Dil, eyni zamanda, mədəni dəyərlərə (cultural values) sahib olan işarələr sistemidir. Yəni dil, insanın sosial kimliyini (social identity) ifadə edir. Dilin inkar olunması, həmin dildə danışan sosial qrupun və ona məxsus mədəniyyətin inkarı deməkdir”*².

Dil vahidlərində insan və onun təfəkkürü əks olunur. Müasir tərcümə nəzəriyyəsi “insan faktoru”nu əsas götürərək, dil, təfəkkür və ünsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini ön plana çəkir. Bu baxımdan yazılı tərcüməyə, xüsusən də bədii tərcüməyə xüsusi diqqət ayrılır. Dillər və mədəniyyətlərarası fərqlər bədii tərcümə zamanı orijinal mətnə ekvivalentsiz leksik vahidlər, tərcümə mətnində isə lakunların yaranmasına səbəb olur. Məxəz dildən hədəf dilə tərcümə zamanı müqayisə edilən dillərin birində bu və ya digər anlayışı ifadə edən söz olmadıqda həmin dildə boşluq, yəni *lakun* meydana gəlir. Lakun müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında qarşılıqlı anlaşmanı çətinləşdirən maneə olaraq dəyərləndirilə bilər. Dilçilik ədəbiyyatında lakunlar, onların təsnifatı və eliminasiya üsulları Q.V.Bıkova, Y.M.Vereşaqin, İ.Y.Markovina, Z.D.Popova, Y.A.Sorokin, Y.S.Stepanov, İ.A.Sternin, Ç.Xokket, E.Holl, P.Nyumark, K.Heyl, S.Bassnett, C.Liç və digər tanınmış müəlliflər tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Müqayisəli dilçilikdə və tərcüməşünaslıqda linqvo-kulturologiyaya marağın artması müasir Azərbaycan dilçiliyində də

¹ Максимовских, А.Г. Лингвокультурология как новое направление современной лингвистики // – Тамбов: Альманах современной науки и образования, – 2009. № 8 (27), – с. 88–90.

² Kramersch, C. Language and culture / C.Kramersch. – Oxford: Oxford University Press, 1st edition, – 1998. – p. 3.

lakunların ətraflı şəkildə öyrənilməsini şərtləndirən səbəblərdəndir. Dissertasiya işində lakunarlıq kateqoriyasına bədii tərcümə prizmasından baxılır. Burada orijinal mətndən seçilmiş lakunar vahidlər, onların mənşəyi, izahı və ikidilli lüğətlərdə tərcüməsi, həmçinin hədəf mətndə yaranmış lakunların eliminasiyası üsulları nəzərdən keçirilir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Şotland, Amerika və ingilis ədəbiyyatlarından seçilmiş əsərlər və onların Azərbaycan dilinə tərcümə mətnləri paralel şəkildə təhlil olunmuş, lakunar vahid və lakunlar müəyyən edilmiş və lakunlar hərtərəfli tədqiqata cəlb edilmişdir. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən birinci səbəb budur ki, Azərbaycan dilçiliyində ingilis və Azərbaycan dillərində formalaşan lakunlar, onların tipologiyası və tərcümədə adaptasiya problemi az tədqiq olunmuşdur. Digər tərəfdən, Azərbaycan və ingilis dillərində dillərarası lakunlar linqvokulturoloji və bədii tərcümə aspektlərindən öyrənilməmişdir. Şotland, Amerika və ingilis ədəbiyyatlarından seçilmiş adıçəkilən əsərlərin orijinal və dilimizə tərcümə edilmiş mətnləri ilk dəfə olaraq linqvokulturoloji təhlilə cəlb olunmuşdur. Nisbətən yeni və aktual tədqiqat istiqaməti kimi lakunologiya üzrə hərtərəfli araşdırmalar ingilis dilini öyrənən tələbələr, bədii və elmi tərcümə ilə məşğul olan mütərcimlər, eləcə də bu sahəni öyrənən gənc tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər. Bu baxımdan lakunlar və onlarla bağlı məsələlərin araşdırılması müasir Azərbaycan dilçilik elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Mövzuya uyğun müqayisəli-qarşılaşdırma və müqayisəli-tipoloji planda təhlil edilən lakunlar, araşdırmaya cəlb olunmuş V.Skottun “Ayvənhəu” romanı, C.Londonun “Ağ Diş” povesti və U.S.Moemin “Qisas/Yolagəlməz qadın” hekayəsinin orijinal mətnlərində rast gəlinən lakunar vahidlər və onların tərcümədə formalaşdırdığı lakunlar **tədqiqatın obyektini**, dillərarası lakunların ingilis dilindən Azərbaycan dilinə ötürülməsi yollarının təhlili, bu məqsədlə müasir dilçilik, kulturologiya, tərcüməşünaslıq və digər əlaqəli elm sahələri tərəfindən irəli sürülmüş təsnifatlara uyğun yanaşmaların təklif olunması **tədqiqatın predmetini** təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi ingilis dili fonunda Azərbaycan dilində formalaşan dillərarası lakunları müqayisəli şəkildə təhlil etməklə kulturologiya, dilşünaslıq, tərcüməşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq elmi istiqamətlərinin kəsiyində formalaşmış lakunarlıq problemini ətraflı və kompleks şəkildə araşdırmaqdan ibarətdir.

Qeyd etdiyimiz **məqsədin** həyata keçirilməsi üçün qarşıya aşağıdakı **vəzifələr** qoyulmuşdur:

– bədii tərcümədə lakunların nəzərə alınması, bədii mətn reallığı üçün onların əhəmiyyətini qabartmaq məqsədilə lakunologiya sahəsində aparılmış nəzəri-lingvistik tədqiqatların təhlili və qruplaşdırılması;

– lakunların əsas xüsusiyyətlərini ayırd etmək və tərcümədə onların reali, ekzotizm, lokalizm, ekvivalentsiz leksik vahidlər kimi oxşar lingvistik terminlər ilə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi;

– lakunlarla bağlı dilçilik və etnopsixolingvistikada verilmiş müxtəlif təsnifatların təhlili;

– tərcümə mətnlərində formalaşan lakunların eliminasiyası, yəni lakunların yerinin doldurulması və kompensasiyası üsullarının göstərilməsi;

– şotland, Amerika və ingilis ədəbiyyatlarından seçilmiş bədii əsərlərin janrı və bədii-məzmun cəhətlərinin Azərbaycan dilində lakunların formalaşması şəkli və lakunun növünə olan təsirinin müəyyənləşdirilməsi;

– V.Skottun “Ayvənhəu” romanı, C.Londonun “Ağ Diş” povesti və U.S.Moemin “Yolagəlməz qadın”/ “Qisas” hekayəsinin məxəz mətnlərindən lakunar vahidlərin seçilməsi, hədəf mətnlərdə formalaşmış lakunların aşkar olunması, lüğətlərdə verilmiş izah və tərcümələr əsasında mövcud təsnifatlara uyğun lakunların növünün və eliminasiya üsulunun ayırd edilməsi;

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat zamanı əsasən təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma, müqayisəli-tutuşdurma və komponental təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Mədəniyyətlərarası dialoq, tərcümə zamanı məxəz dildə istifadə olunan reali, lokalizm, etnoqrafizm, digər milli-mədəni elementləri ifadə edən ekvivalentsiz leksik vahidlər hədəf dildə lakunların yaranmasına səbəb olur;

– Təhlil edilən bədii əsərlərin tərcümə mətnlərində leksik, qrammatik və üslubi lakunların formalaşması linqvistik faktorlara, psixoloji, etnoqrafik, davranış, kinesik lakunların yaranması isə ekstralingvistik amillərə əsaslanır;

– Bədii əsərin müəllifi və oxucular arasında olan zaman boşluğu, düşüncə, qavrama və dünyaya baxış şəkillərində yaranmış uyğunsuzluq və fərqlər tərcümədə mətn lakunlarının formalaşmasına səbəb olur;

– Tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlərin məzmun, bədii və üslubi xüsusiyyətləri hədəf mətnlərdə formalaşmış lakunların yaranma səbəbi və növü ilə birbaşa əlaqəlidir;

– Tədqiqat obyektini kimi seçilmiş ingilisdilli bədii mətnlərdəki lakunar vahidlərin Azərbaycan dilinə tərcümələrdə adekvat şəkildə səsləndirilməsi, canlandırılması və izahı üçün müasir dilçilik və əlaqəli elm sahələrində formalaşmış yanaşma və təsnifatlara əsaslanmaq vacibdir;

– V.Skottun “Ayvənhəu” əsərinin tarixi roman janrında yazılması orijinal mətdə çoxlu sayda tarixizm və arxaizmlərin istifadəsinə səbəb olmuşdur və bu cəhət tərcümə mətnində üslubi lakunların formalaşmasında öz əksini tapır;

– U.S.Moemin “Yolagəlməz qadın”/ “Qisas” əsərində Suassonda (Fransa) təsvir olunan hadisələr zamanı alman əsgərinin dilindən çoxlu sayda varvarizmlər səslənir. Alınma sözlər hesab olunan varvarizmlərin istifadəsi həm yerli kolorit yaratmağa, həm də lakunların eliminasiyasına xidmət edir;

– Tədqiqata cəlb olunmuş əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsində hədəf mətnlərdə formalaşan lakunlar transliterasiya, transkripsiya, kalka, kompensasiya kimi üsullarla eliminasiya olunmuşdur ki, bu da maraqlı linqvistik müşahidələr və müqayisələr aparmağa, ümumiləşdirmələrə imkan verir;

– Təhlil olunan bədii əsərlərin tərcüməsi zamanı mütərcimlər lakunların doldurulması və kompensasiyası kimi üsullar ilə yanaşı, bəzi hallarda metaforik tərcümədən istifadə ediblər;

– Canlı dil hadisəsi kimi lakunların tərcümədə nəzərə alınması, hədəf dildə ifadə formasının tapılması kulturoloji və mədəniyyətlərarası mübadilə və dialoq hadisəsi kimi qiymətləndirilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Son illərdə ingilis və Azərbaycan dillərinin və mədəniyyətlərinin paralel şəkildə geniş tədqiqata cəlb olunduğunu görürük. Lakunların interpretasiyası, təsnifatı və eliminasiya üsulları Avropa və rus dilçiliyində hərtərəfli öyrənilsə də, təəssüf ki, Azərbaycan dilçiliyində az tədqiq olunmuşdur. Dissertasiya işində ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə çətinlik yaradan sözlərə və ekvivalentsiz leksik vahidlərə nümunələr göstərilmiş, hədəf dildə yaranmış lakunların müxtəlif təsnifatları və eliminasiya üsulları sistemli şəkildə təqdim edilmişdir. Şotland, Amerika və ingilis ədəbiyyatlarından seçilmiş əsərlərdə ekvivalentsiz leksik vahidlərin tərcümə mətnlərində formalaşdırdığı dillərarası lakunların linqvokulturoloji aspektdən təhlili, lakunlara məhz bədii tərcümə prizmasından baxılması tədqiqatın elmi yeniliyi kimi qiymətləndirilir. Tərcümə mətnlərində formalaşmış linqvistik, kulturoloji və mətn lakunlarının yaranma səbəbinin müəyyənəşdirilməsi, eyni zamanda, əsərin məzmun, bədii-üslubi xüsusiyyətlərinin lakunların işlədilməsi ilə əlaqələndirilməsi Azərbaycan dilçiliyi üçün yeni bir tədqiqat istiqamətidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi lakunların mahiyyətinin dərk edilməsi, lakunların təsnifatı və eliminasiya üsullarının sistemli şəkildə öyrənilməsinə fayda verə bilər. Tərcümədə lakunların kompensasiyası kimi eliminasiya üsullarının şərh, eyni zamanda transliterasiya, transkripsiya, kalka, sözün analoqunun verilməsi, ümumiləşdirmə və xüsusiləşdirmə, neytrallaşma yaxud emfaza kimi tərcümə üsullarına və fərqli təsnifatlar üzrə lakunların növlərinə gətirilmiş nümunələr nəzəri və praktik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Dissertasiyanın analiz olunmuş və sistemləşdirilmiş materialı, eləcə də əldə edilmiş nəticələr bədii əsərlərin linqvokulturoloji təhlilində istifadə oluna bilər. Tədqiqat işi istər tərcümə problemlərinin həlli zamanı tədqiqatçı və

tərcüməçilərə, istərsə də ingilis dilinin tədrisində tələbələrə faydalı ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi üzrə ölkə daxilində və xarici ölkələrdə 9 məqalə dərc edilmiş, tədqiqatın müddəaları respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli elmi-praktik konfranslarda 9 məruzənin tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölməsinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş hissəsi 8 səhifə (14266 işarə), I fəsil 46 səhifə (91497 işarə), II fəsil 54 səhifə (99177 işarə), III fəsil 34 səhifə (60233 işarə), nəticə hissəsi 5 səhifə (8612 işarə) olmaqla, ümumi həcmi 273785 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar əks olunmuşdur. Bundan əlavə, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə birlikdə yekun həcmi barədə məlumat təqdim edilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Tərcümədə lakunların interpretasiyasının nəzəri əsasları”** adlanır və üç paraqrafdan ibarətdir.

“Bədii tərcümədə ekvivalentsiz leksika problemi” adlı birinci paraqrafda dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqə prizmasında tərcümənin rolu qeyd edilmiş, eyni zamanda, “dillərarası ekvivalentlik” anlayışı şərh olunmaqla ekvivalentsiz leksikanın tərcümə prosesində yaratdığı əngəl və çətinliklər vurğulanmışdır.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət anlayışı dilçilik, tərcüməşünaslıq, kulturologiya, fəlsəfə, psixologiya və başqa elm sahələrinin tədqiqat predmeti kimi diqqət çəkir. Sözügedən termin elmi ədəbiyyatda “*müxtəlif milli mədəniyyətləri təmsil edən kommunikativ aktın iki iştirakçısının adekvat qarşılıqlı anlaşması*” kimi şərh olunur. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin qurulmasında əsas yük tərcümənin və tərcüməçilərin üzərinə düşür.

Tərcümə prosesinə iki dil, *məxəz* və *hədəf dilləri* (source and target languages), uyğun olaraq iki mətn, *məxəz* və *hədəf mətnləri* (source and target texts) cəlb olunur. Tərcümə fəaliyyətində ortaya çıxan əsas problemlərdən biri orijinal və tərcümə mətnləri arasında semantik ekvivalentliyi qoruyub saxlamaqdır. Orijinal mətnin mənasını tam dekodlaşdırmaq üçün tərcüməçi mətni başa düşməli, təhlil etməli, hər iki dilin fonetik, leksik, qrammatik, üslubi xüsusiyyətlərini yaxşı bilməli, həmin dillərdə danışan xalqların tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. haqqında məlumatlı olmalıdır. Bu sahədə geniş təcrübəyə malik mütərcim Q.Bayramov qeyd edir: “*Tərcümə sənətdir, ona yiyələnmək üçün dil, məxəz mətnin mövzusu və dünya haqqında bilgidən əlavə, tərcüməçi istedadına, yaxşı yazılı və şifahi nitq qabiliyyətinə, yaradıcı təfəkkürə malik olmaq lazımdır*”³.

Müasir tərcüməşünaslıq və kontrastiv dilçilikdə həm qohum, həm də müxtəlif sistemli dillərdə sözün semantik ekvivalentinin müəyyən edilməsi vacib məsələdir. Dillərin müqayisəli təhlili sahəsində dillərarası ekvivalentlik (interlingual equivalence) anlayışı xüsusi yer tutur.

Dilçilik ədəbiyyatında tam, natamam və sıfır ekvivalentlik olmaqla dillərarası ekvivalentliyin üç səviyyəsi müəyyən edilir. L.S.Barxudarov ekvivalentsiz leksikaya xüsusi isimlər, realilər və təsadüfi lakunları daxil etmişdir⁴. Sıfır ekvivalentlik tərcümədə təsadüfi lakunların yaranmasına səbəb olur. Bu qrupa daxil olan bir sözlə ifadə olunmuş leksik vahidlərin müxtəlif səbəblərə görə tərcümə dilində eyni şəkildə bir sözlə ifadə olunan qarşılığı olmur. Məsələn, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində *to look*

³ Bayramov, Q.H. Tərcümə sənəti / Q.H.Bayramov. – Bakı: OKA ofset, – 2008. – s. 6.

⁴ Бархударов, Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л.С. Бархударов. – Москва: Междунар. отношения, – 1975. – с. 57-59.

(baxmaq) feili ilə yanaşı, baxmağın fərqli tərzlərini bildirən feillər mövcuddur: *to stare* – gözünü zilləyib baxmaq; *to gaze* – diqqətlə, təəccüblə, gözünü zilləyib baxmaq; *to glance/to glimpse* – gözücu baxmaq, ötəri nəzər salmaq, *to peer* – diqqətlə/dörd gözlə baxmaq *to peep* – oğrun baxmaq, *to peek* – ötəri/oğrun baxmaq, *to glare* – gözünü zilləyib hirsələ baxmaq, qəzəblə baxmaq; *to gawk* – ağzını açaraq boş-boşuna baxmaq; *to gape* – heyranlıqla baxmaq, ağzı açıq qalmaq. Eyni anlayışlar dilimizdə var olsa da, onları bir sözlə ifadə edən feillər yoxdur.

Ekvivalentsizlik problemi frazeologiya bölməsini də maraqlandıran məsələlərdən biridir. Tərcümə baxımından frazeoloji birləşmələri iki qrupa bölmək olar: 1) tərcümə dilində ekvivalenti olan frazeoloji birləşmələr; 2) tərcümə dilində ekvivalenti olmayan frazeoloji birləşmələr (belə idiomların tərcüməsində təsviri tərcümə üsulundan istifadə olunur). İngilis dilində *Don't throw the baby out with the bath water; football/golf/fishing widow; refrigerator rights; guilt pleasure; bucket list; closet music; elephant in the room* kimi frazeologizmlərin Azərbaycan dilində ekvivalentləri yoxdur və onların tərcüməsində əlavə şərhə ehtiyac duyulur. Məsələn, ingilis dilində yoldaşı futbola baxdığı zaman tək qalan qadınlara *football widow* deyilir. *Widow* sözü dilimizə tərcümədə *dul qadın* mənasını verir. Futbol zamanı kişilərin beyninin və ruhunun tamamilə futbola yönəldiyini nəzərə alaraq, ingilislər, müvəqqəti də olsa, qadınlara öz “yoldaşlarını itirdiklərini” zənn edərək qadınlara bu cür adlandırırlar.

Tərcümədə söz və frazeologizmlərin ekvivalentsizlik problemi müasir müqayisəli dilçilik və tərcüməşünaslığın aktual problemlərindən hesab olunur. Bu, tədqiqatımızın obyektini təşkil edən lakunların formalaşmasının əsas səbəbidir.

I fəslin “**Tərcümədə lakunların interpretasiyasının əsas prinsipləri**” adlı ikinci paragrafında *lakunar vahid* və *lakun* anlayışları şərh edilmiş, dilçilikdə elmi istiqamət kimi formalaşmış lakunologiyanın inkişaf tarixinin üç dövrü və fərqli nəzəri yanaşmalar təqdim olunmuşdur. Bundan əlavə, dilçilikdə lakunlar ilə oxşar mahiyyət daşıyan terminlərin interpretasiyası və onlara aid nümunələr verilmişdir.

M.Şatlvörsün M.Kauı ilə birgə yazdığı “Dictionary of translation studies” adlı kitabda lakunlar bu şəkildə izah olunur: “*Voids (or Semantic Voids, or Lacunas (French), or Blank Spaces or Gaps), defined by Dagut as the “non-existence in one language of a one-word equivalent for a designatory term found in another”*”⁵. Rus sovet dilçiləri S.İ.Ojeqov və N.Y.Şvedovanın tərtib etdiyi lüğətdə («Толковый словарь русского языка») söz belə şərh edilir: “*ЛАКУНА, -ы, ж. (книжн.). Пропуск, пробел, недостающее место в тексте; вообще пропуск, пробел в чем-н*”⁶. İki dilin, iki mədəniyyətin müqayisəsi zamanı yaranan “lakun” termini latın dilində “lacuna”, fransız dilində “lacune” sözlərindən götürülüb və “boşluq, çuxur” mənalarını ifadə edir. Lakunlar və onlarla bağlı problemləri öyrənən elm sahəsi *lakunologiya* adlanır. Dilçilikdə *lakunar vahid* və *lakun* anlayışları fərqləndirilir. Lakunar vahid və lakunlar birlikdə *lakunarlıq kateqoriyasını* təşkil edir. Lakunar vahid orijinal mətndə, lakun isə tərcümə mətnində mövcüd olur.

XIX əsrdən etibarən lakunların sistemli şəkildə tədqiqinə başlanılmış, lakunologiya elmi 1970-1980-ci illərdə etnopsixolinqvistikanın inkişafından sonra daha geniş öyrənilmişdir. Bu termin ilk dəfə 1958-ci ildə J.P.Vine və J.Darbelne tərəfindən dünya dilçiliyinə, Y.S.Stepanov tərəfindən isə rus dilçiliyinə təqdim olunmuşdur⁷.

Lakunların tərii ilə bağlı dünya dilçiləri arasında fikir müxtəlifliyi mövcüddür və hələ də lakun anlayışının şərhı ilə bağlı ortaq nəticə əldə olunmamışdır. Y.S.Stepanov, Y.A.Sorokin, İ.Y.Markovina lakunları dilin semantik xəritəsində “ağ ləkələr” və “lüğət boşluqları” olaraq təsvir edirlər⁸. İ.A.Sternin lakun anlayışını aşağıdakı kimi şərh edir: “*Lakun anlayışı müxtəlif dillərin*

⁵ Shuttleworth, M. Dictionary of Translation Studies / M.Shuttleworth, M.Cowie. – London and New York: Routledge, – 2014. – p.196.

⁶ Ожегов, С. Толковый словарь русского языка (20-е издание) / С. Ожегов, Н. Шведова, – Москва: Русский Язык ЯЗЫК. – 1988. – с. 256.

⁷ Аьзамова, Д. Ш. Понятие лакуна в лингвистике // International Conference on Innovations in Applied Sciences, Education and Humanities, – Barcelona: – July 31st, – 2022, – p. 78.

⁸ Минченков, А. Г. Лакуны номинации как переводческая проблема // – Санкт–Петербург: Вестник СПбГУ, – 2011. № 1, – с.166.

müqayisəsi zamanı natamam ekvivalentlik nəticəsində formalaşır; bu zaman dillərin birində bu və ya digər anlayışı adlandıran söz olmur. Belə ki, rus dilində istifadə edilən кефир, пирожки, квас, оладьи, валенки, ланту kimi sözlərin fransız dilində ekvivalentləri yoxdur. İngilis dilində verilmiş cousin, fetch, rest, flap, braindrain, coroner, primaries, exposure kimi sözlər rus dilində lakun formalaşdırır”⁹.

Y.A.Sorokinin apardığı etnopsixolinqvistik araşdırmalar lakunologiyanın inkişafının başlanğıcı hesab olunur¹⁰. Digər elm sahələri kimi onun da özünəməxsus yaranma və inkişaf tarixi vardır. Lakunologiyanın inkişaf tarixi 3 mərhələyə bölünür:

1. Birinci mərhələ (XX əsrin ortaları) – bu mərhələdə lakunları tədqiq edən dilçilərə Y.A.Sorokin, İ.Y.Markovina, İ.N.Kryukov və digərləri aid edilə bilər. *Lakun* termininin ilk elmi izahı verilmiş, lakun nəzəriyyəsi hazırlanmış, lakunların təsnifatı və eliminasiya üsulları təqdim olunmuşdur.

2. İkinci mərhələ (XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəli) – bu mərhələdə lakunları tədqiq edən dilçilər arasında V.L.Muravyov, Q.A.Antipov, O.A.Donskix, O.A.Oqurtsova, V.İ.Jelvis, İ.İ.Xaleyeva, K.Xeyl və digərlərinin adlarını çəkmək olar. Müqayisəli dilçilikdə lakunların eksperimental tədqiqi həyata keçirilmişdir.

3. Üçüncü mərhələ (ən yeni dövr) – bu mərhələdə lakunları tədqiq edən dilçilərə İ.A.Sternin, Q.V.Bıkova, O.A.Donskix, Q.Yeyqer, İ.Panasyuk, O.Şryoder, A.Ertelt-Fiit, P.N.Doneç, D.İ.Yermoloviç, V.P.Qriçenko, T.Y.Danilçenko və digərləri aiddir. Lakunların araşdırılması sahəsində müxtəlif istiqamətlər formalaşır. Lakunlar linqvistik, etnopsixolinqvistik, linqvokulturoloji istiqamətlərdə tədqiq olunur. Lakunologiyanın nəzəri əsasları hazırlanır.

Dilçilikdə lakunlarla oxşar mahiyyət daşıyan çoxlu sayda termin mövcüddür: *ekvivalentsiz leksik vahid, reali, ekzotik leksika, varvarizm, lokalizm, etnoqrafizm, etnokulturoloji leksika, fon sözləri* və s. *Lakun* termininin məzmununu dəqiq şəkildə dərk etmək üçün göstərilən anlayışların daha aktual olanları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

⁹ Стернин, И.А. Контрастивная лингвистика: проблемы теории и методики исследования / И.А. Стернин. – Москва: Восток-Запад. – 2006. – с. 75–76.

¹⁰ Сорокин, Ю.А. Этнопсихоллингвистика / Ю.А.Сорокин, И.Ю.Марковина, А.Н.Крюков. - Москва: Наука, – 1988. – 192 с.

I fəslin “**Dillərarası lakunların müxtəlif təsnifatları və eliminasiya üsulları**” adlanan üçüncü paragrafında lakunların rus dilçiləri tərəfindən verilmiş müxtəlif təsnifatları nümunələr təqdim edilməklə izah olunur. Paragrafda, eyni zamanda, lakunların tərcümə mətninə adaptasiyasını təmin edən fərqli eliminasiya üsulları verilmişdir.

Lakunları tədqiq edən linqvist və kulturoloqlar onların müxtəlif növlərini təklif edirlər.

Q.A.Antipov, O.A.Donskix, İ.Y.Markovina, Y.A.Sorokin sosial-mədəni lakunların aşağıdakı təsnifatını irəli sürmüşdür: 1. Subyektiv-milli lakunlar; 2. Fəal-kommunikativ lakunlar; 3. Mətn lakunları; 4. Mədəni məkan lakunları.

Subyektiv-milli lakunlar müxtəlif mədəniyyət daşıyıcıları olan ünsiyyət iştirakçılarının milli-mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirir. Hər bir xalqın mədəniyyətində rəng simvolikası xüsusi yer tutur. Maraqlıdır ki, xalqların yaşam şərtləri və sivilizasiyaların inkişafında olan fərqlərdən qaynaqlanaraq eyni bir rəng müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli anlayışları simvolizə edə bilər. İngilis mədəniyyətində yaşıl rəng “paxıllıq” və “qısqanclığın” rəmzidir. Məsələn, “*green-eyed*” qısqanc, “*the green-eyed monster*” qısqanclıq, “*green-eyed glare*” qısqanc baxış, “*to look through green glasses*” yaxud “*to be green with envy*” qısqanclıq etmək mənalərini əks etdirən idiomlardır. Yaşıl rəngin ingilis dilində “qısqanclıq” ifadə etməsi Azərbaycan mədəniyyətində lakun hesab olunur.

Fəal-kommunikativ lakunlar bu və ya digər etnosa xas olan müxtəlif növ nitq fəaliyyətlərinin milli-mədəni xüsusiyyətlərini ifadə edir. “Davranış” anlayışına adət-ənənələrlə əlaqəli olan kinesika (mimika və jestlər), məişət və gündəlik davranışlar və s. daxildir. *Kinesik lakunlar* müxtəlif xalqların jest və mimikalarında olan fərqlərdən yaranır. İngilislərin bir kəsə uğur arzuladıqları zamanı hər iki əllərinin orta və şəhadət barmaqlarını çarpazlayıb, yerdə qalan barmaqlarını bağlamaları jesti (keep your fingers crossed, cross your fingers) Azərbaycan və rus mədəniyyətlərində kinesik lakundur.

Mətnlərdə oxuculara qaranlıq qalan, onların başa düşmədikləri, əlavə izaha ehtiyac duyulan sözlər *mətn lakunları* hesab olunur və onların mətndə saxlanması yaxud eliminasiyası məsələsi bədii tərcümə nəzəriyyəsinin mübahisəli məsələlərindəndir. Mətnin məzmunu və

oxucular tərəfindən qavranılma şəkli, müəllifin üslubu və dəst-xətti kimi mətnin özünəməxsus xüsusiyyətləri sayəsində mətn lakunları formalaşır.

Mədəni məkan lakunları müxtəlif mədəniyyət daşıyıcıları olan xalqlara məxsus ərazi, məkan, interyer fərqləri, bu xüsusiyyətlərin uyğunsuzluğu əsasında yaranır. Məsələn, Böyük Britaniya yazıçısı B.Şounun “Piqmalion” pyesinin rus dilinə tərcüməsində rus oxucusu *моррисовские обои* (Morris chintz), *чиппендейловское кресло* (Chippendale chair), *елизаветинское кресло с грубой резьбой во вкусе Инуго Джонса* (Elizabethan chair roughly carved in the taste of Inigo Jones) kimi ifadələrlə qarşılaşır¹¹. Rus oxucusu verilən əşyaların necə göründüyünü və bu ifadələri işlətməklə müəllifin nə məqsəd daşdığını təsəvvür edə bilməz.

İ.A.Sternin, M.A.Sternin və Z.D.Popovanın təsnifatına əsasən, lakunların aşağıdakı növləri vardır: maddi və mücərrəd lakunlar; ümumi və xüsusi lakunlar; dillərarası və dildaxili lakunlar; motivləşən və motivləşməyən lakunlar; nitq hissələri ilə əlaqəli lakunlar¹².

V.L.Muravyov leksik lakunları 2 böyük qrupa bölməyi təklif edir: 1. Linqvistik lakunlar; 2. Etnoqrafik lakunlar. Təklif olunan bu qruplar da öz növbəsində nisbi, mütləq, vektor və digər yarımqruplara bölünürlər¹³.

Mütləq linqvistik lakunlar müəyyən bir anlayışı ifadə edən söz və ya sabit söz birləşməsinin müqayisə olunan iki dildən birində olub, digərində olmaması ilə əlaqədardır. İngilis və Azərbaycan dillərini müqayisə etdiyimiz zaman ingilis dilində *pet, fortnight, kitten, childfree, scorcher, in-laws* və s. kimi sözlərin Azərbaycan dilində mütləq lakun formalaşdığını deyə bilərik. Seçilmiş ingilisdilli sözlərin dilimizdə bir sözlə ifadə olunan ekvivalentləri mövcud deyil: *pet* – sevimli ev heyvanı; *fortnight* – iki həftə, on dörd

¹¹ Шоу, Д.Б. Избранные пьесы (перевод с английского) / Д.Б.Шоу. – Москва: Просвещение, – 1986. – с. 118.

¹² Байрамова, Л.К. Лингвистические лакунарные единицы и лакуны // – Череповец: Вестник Череповецкого государственного университета, – 2011. № 25 (240), – с. 26.

¹³ Муравьев, В.Л. Лексические лакуны / В.Л. Муравьев. – Владимир: «Издательство Владимирского Государственного педагогического института», – 1975. - 97 с.

gün; kitten – pişik balası; *childfree* – ailə qurub şüurlu şəkildə valideyn olmaqdan imtina edən insan (*childfree people/couples*) yaxud uşaqların daxil olması qadağa olan məkan (*childfree places/hotels*); *scorcher* – bərk isti gün; in-laws – ər yaxud arvadın qohumları, baldız, qayın, qaynana, qaynata və s. verilən ümumi ad.

Nisbi lakunlar təhlil olunan iki dildə müəyyən bir sözün istifadə tezliyi ilə əlaqədardır. Bəzən müəyyən bir söz müqayisə olunan dillərin birində tez-tez işləndiyi halda, digər dildə daha az tətbiq olunur, yaxud heç nəzərə çarpmır. Məsələn: “kişilik”, “namus”, “qeyrət” məfhumlarını ifadə edən *papaq* sözü Şərqdə, xüsusən də Azərbaycan xalqı arasında böyük rəmzi məna daşdığı üçün Azərbaycan dilində digər dillərə nisbətən daha geniş assosiasiyalar yaradır: milli rəqsimiz olan *Papaq rəqsi*, milli bayramımız Novruzda *digərlərinin qapısına papaq atmaq* adəti, *Azərbaycan kişininin papağı onun qeyrət rəmzidir* ideyası, “papaq” məfhumu ilə əlaqədar yaranan müxtəlif atalar sözləri və s. Demək, *papaq* sözü ingilis dilində nisbi lakun formalaşdırır.

İki dilin leksik sisteminin müqayisəsi zamanı kəmiyyət fərqlərinin müşahidə olunduğu lakunlara da rast gəlmək olur. Belə lakunlar *vektor lakunları* adlanır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində əl və ayaq barmaqları uyğun olaraq *finger* və *toe* xüsusi sözləri ilə adlandırılır. İngilis dilində *hare* və *rabbit* çəkisi, hündürlüyü və qulaqlarının uzunluğuna görə bir-birindən fərqlənən heyvanlardır. Azərbaycan dilinə isə hər ikisi dovşan şəklində tərcümə olunur. İngilis dilində ölçüsünə görə böyük olan, quruda yaşayan və yalnız otla qidalanan tısbağa *tortoise*, daha kiçik ölçüsü olan, suda yaşayan, həm ot, həm də kiçik heyvanlarla qidalanan tısbağa isə *turtle* adlandırılır. *Tortoise* adlanan tısbağanın ayaqları suda üzməyə adaptasiya olmamışdır və əgər o, dərin su hövzəsinə düşsə, boğular. *Turtle* və *tortoise* sözləri dilimizə ümumi sözlə – tısbağa şəklində tərcümə olunur. İngilis dilində nənə və baba sözlərinə verilən ümumi ad – *grandparents* sözü mövcuddur. Azərbaycan və rus dillərində qadın və kişinin ailə qurmasını ifadə edən *ərə getmək* – *выходить замуж*; *evlənmək* – *жениться* sözlərinin ingilis dilində ekvivalenti “*to marry*” şəklindədir. Yəni ingilis dilində həm qadın, həm də kişinin ailə qurması eyni sözlə ifadə olunur.

Bəzən müqayisə olunan iki dildə eyni məna daşıyan söz yaxud söz birləşməsinin birində üslubi çalarlar mövcud olduğu halda, digərində olmur. Azərbaycan dilində *qurd* və *canavar* sözləri ingilis dilinə *wolf* şəklində tərcümə olunur. Azərbaycan dilində *qurd kimi ac* təşbehi ingilis dilinə *as hungry as a wolf* kimi tərcümə olunur. Hər xalqın milli folklorunda canavar obrazına rast gəlmək olar. Maraqlıdır ki, Azərbaycan milli nağılı “Ac qurd”, ingilis milli nağılı isə “The hungry wolf” adlanır. *Qurd* sözü tərcümədə neytrallaşır. Lakunların bu növü *üslubi lakunlar* adlanır.

V.L.Muravyovun təsnifatına görə, lakunların digər bir növü *etnoqrafik lakunlardır*. Etnoqrafik lakunlar etnolinqviistik və milli-mədəni planda dilxarici amillərdən asılı olur. İngilis mədəniyyətinə xas olan və dilimizdə etnoqrafik lakun formalaşdıran realilərə aşağıdakı söz və söz birləşmələrini nümunə göstərmək olar: *eggnog* – çırpılmış yumurta ağı, yumurta sarısı, süd, qaymaq, şəkər tozunun brendi, viski, burbon yaxud rom kimi alkoqollu içkilərdən biri ilə qarışımından hazırlanan içki; haggis – çəkilməmiş qoyun ürəyi, ağciyər və qaraciyərinin piy, soğan, yulaf və ədviyyatlarla qarışımından hazırlanan puding; *foot* – ABŞ və Böyük Britaniyada 30 sm 48 mm-ə bərabər olan uzunluq vahidi; *shilling* (*şilling*) – funt-sterlinqin 1/20-nə bərabər olan ingilis pul vahidi və s.

Paraqrafda eyni zamanda tərcümə zamanı bütövlüyü təmin etmək üçün hədəf mətnində formalaşmış lakunların doldurulması yaxud kompensasiyasının əhəmiyyəti ifadə olunmuş, lakunların eliminasiya üsulları təqdim edilmişdir. Lakunların eliminasiyasının nəticəsi olaraq formalaşan “doldurulmuş boşluq” yaxud “antilakuna” *plenus* adlandırılır. Alınma sözlərin dilə daxil edilməsi, transliterasiya və transkripsiya, mətnə yad mədəniyyətə xas elementin şərh olunması, redaktor yaxud tərcüməçi tərəfindən qeydlərin verilməsi lakunların doldurulması üsullarıdır.

Lakunların kompensasiyası onların eliminasiyasının digər bir növüdür. Bu zaman orijinal mətnə olan milli spesifik element oxucunun mədəniyyətinə tanış olan bir anlayışla əvəz edilir. Lakunların kompensasiyası “yad” mədəniyyətə xas olan elementin “doğma” elementlə əvəz olunması kimi başa düşülə bilər.

Lakunların dilçilikdə verilmiş fərqli təsnifat və eliminasiya üsullarının öyrənilməsi tədqiqatın növbəti mərhələlərində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

*Birinci fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb*¹⁴.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Linqvistik lakunların bəddi tərcümə aspektindən öyrənilməsi”** adlanır və iki paraqrafdan ibarətdir.

II fəslin **“Tərcümədə linqvistik lakunların tipologiyası”** adlı birinci paraqrafında lakunların etnopsixolinqvistikada verilmiş təsnifatına əsasən linqvistik lakunlar və onların növləri olan leksik, qrammatik və üslubi lakunlar şərh olunmuş və nümunələr təqdim edilmişdir.

Linqvistik yaxud dil lakunları iki və daha artıq dil sistemlərinin müxtəlif aspektlərdən müqayisəsi zamanı aşkar edilir. Leksik, qrammatik və üslubi lakunlar dil lakunları hesab olunur. Dilin leksik sistemində bu və ya digər anlayışı adlandırmaq üçün konkret bir sözün və ya frazeoloji birləşmənin olmaması leksik lakunların yaranmasına səbəb olur. Məsələn, rus dilində tam 24 saatı ifadə etmək üçün *цымку* sözü işlədilir. “Sutka” sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə aşağıdakı kimi şərh olunur: sutka [rus.] 24 saata bərabər vaxt ölçüsü, gecə və gündüzün davam etdiyi müddət; gün¹⁵. Bu söz Azərbaycan dilində rus dilindən alınma söz olaraq istifadə olunur. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə sutka¹⁶, sutkaboyu və sutkalıq¹⁷ sözləri verilmişdir. İngilis dilində isə bu sözün qarşılığını bir sözlə vermək mümkün deyil. Yalnız söz birləşməsi

¹⁴ Əkbərli, T.T. Linqvistik və etnoqrafik lakunlar // – Bakı: “Dil və Ədəbiyyat” jurnalı, – 2019. № 4, – s. 48-53; Dilçilikdə lakun konsepsiyası // – Bakı: Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri, – 2019. №1, – s. 29-33; Lakunların eliminasiya üsulları // Bakı Slavyan Universitetinin “Filoloji elmlər innovativ tədqiqatlar kontekstində” Beynəlxalq elmi-praktik onlayn konfrans. – Bakı, – 2020, – s. 157-160.

¹⁵ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: (4 cildə) / Red. hey. səd. Ə.Orucov. – Bakı: Şərq-Qərb, –c. IV. – 2006. – s.163.

¹⁶ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti / red. İ.Məmmədli – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – s.627.

¹⁷ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti / red. A.Axundov – Bakı: Lider, – 2004. – s.592.

formasında *a whole day; day and night* yaxud *twenty-four hours* şəklində əks olunduğu üçün bu söz ingilis dilində lakun hesab olunur. Demək rus dilində istifadə olunan *сутки*, Azərbaycan dilində rast gəlinən *sutka* sözləri ingilis dilində lakun formalaşdırır.

Qrammatik lakunlar müqayisə olunan dillərin birində bu və ya digər qrammatik kateqoriyanın olmaması nəticəsində formalaşır. *Kateqorial lakunarlıq* dillərarası lakunarlıqdır və dillərin müqayisəsi zamanı yaranır. Məsələn, ingilis dilinin artikl və sözünü kimi köməkçi nitq hissələri, feilin şəxsiz forması olan *cerund* dilimiz üçün mütləq qrammatik lakun, ingilis dili ilə müqayisədə isimlərin kəmiyyət və feillərin zaman kateqoriyalarının istifadəsi Azərbaycan dili üçün nisbi qrammatik lakun hesab olunur.

Dil lakunlarının digər bir növü olan üslubi lakunlar bir dildə üslubi çalarlara malik olan sözün digər dildə ekvivalentinin olmaması zamanı yaranır. Bu zaman müqayisə edilən dillərdə sözlərin konnotativ mənalari qarşılaşdırılır və dil vahidlərinin praqmatik aspektdən fərqləndiyi müşahidə olunur. Məsələn, slenqlər mövcud söz və ifadələrdən əmələ gələrək, yeni məna kəsb edir, qeyri-formal olub əsasən danışıqda işlədilir, dilin normalarını pozur, nitqə obrazlılıq və üslubi çalar qatırlar. Tərcümə zamanı orijinal mətnə uşaq, yeniyetmə, cinayətkar, əsgər, müəllim, tələbə və s. dilində işlədilən slenqlər tərcümə mətnində üslubi cəhətdən neytral sözlərlə kompensasiya edilməklə hədəf dildə üslubi lakun formalaşdırır. İngilislər bir kəsin işini bəyəndikdə *ate and left no crumbs* (yeyilib və qırıntılar qalmayıb) slenqindən istifadə etməklə işə yüksək dəyər verdiklərini göstərirlər. Məsələn, *That performance ate and left no crumbs!* Gənclər film, musiqi, mənzərə və s. kimi şeylərin heyratımız və mükəmməl olduğunu bildirmək üçün *It slaps!* ifadəsindən istifadə edirlər. Məsələn, *That song slaps!* Dilimizə hərfi tərcümədə *to slap* “şillə vurmaq” deməkdir.

II fəslin **“İngilisdilli bədii mətnlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsində formalaşmış linqvistik lakunların interpretasiyası”** adlı ikinci paragrafında V.Skottun “*Ayvənhəu*” romanı, C.Londonun “*Ağ Diş*” povesti və U.S.Moemin “*Yolagəlməz qadın*”/“*Qisas*” hekayəsinin Azərbaycan dilinə tərcümə mətnlərində formalaşmış linqvistik lakunlar verilmiş, onların etimoloji, izahlı və ikidilli lüğətlərdə

şərh və tərcümələri təqdim olunmuş, mövcud təsnifatlara uyğun olaraq lakunların növü və eliminasiya üsulları müəyyən edilmişdir.

Adı çəkilən bədii əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı hədəf mətnlərində müəyyən edilmiş lakunların sistemli təhlilini aparmaq üçün lakunların etnopsixolinqvistikada verilmiş təsnifatına müraciət olunmuşdur və tərcümə mətnlərində müəyyən etdiyimiz lakunlarla işin alqoritmi qurulmuşdur.

Tədqiqatın obyektini təşkil edən lakunların növü və yaranma səbəbi şotland, Amerika və ingilis ədəbiyyatlarından seçilmiş bədii əsərlərin məzmun, dil və üslubi xüsusiyyətləri ilə bilavasitə əlaqəlidir.

Maraqlı mövzuları və bədii xüsusiyyətləri ilə seçilən “Ayvənhəu” romanı, “Ağ Diş” povesti və “Yolagəlməz qadın” yaxud “Qisas” hekayələrinin dilimizə tərcümə mətnlərində 55 leksik, 98 qrammatik və 32 üslubi lakun olmaqla ümumilikdə 185 linqvistik lakun müəyyən edilmişdir. Dissertasiyanın həcmi nəzərə alınaraq orijinal mətnlərin dilimizə tərcüməsi zamanı hədəf mətnlərdə formalaşan linqvistik lakunların bəziləri təqdim olunmuşdur.

Tərcümə mətnində formalaşmış leksik lakun:

Nümunə: 1

Orijinal	Tərcümə
His <i>fangs</i> be white, and White Fang shall be his name ¹⁸ .	Onun nə gözəl ağ <i>dişləri</i> var! Gəl adını da belə qoyaq: “Ağ Diş” ¹⁹ .

Verilmiş nümunələrdə *fang* sözü Azərbaycan dilində lakun formalaşdırır. Məxəz və hədəf mətnlərindən seçilmiş yuxarıdakı nümunələrdən görürük ki, konkret olaraq yırtıcıların 4 dişini ifadə edən *fang* sözü Azərbaycan dilində bütün canlıların sahib olduğu, ümumi şəkildə istifadə olunan *diş* sözü ilə əvəz edilmişdir.

1. Lakunar vahid (ekvivalentsiz leksik vahid): *fangs*, lakun: *dişlər*.

2. Ekvivalentsiz leksik vahidin mənşəyi və ifadə etdiyi mənalar: ingilis dilində *fang* sözü dilimizə tərcümədə *köpək dişləri* mənasını ifadə edir. Canavar, it, pişik, şir, pələng kimi heyvanlarda və ilanda alt və üst çənədə birlikdə 4 ədəd olmaqla yerləşən *köpək dişləri* qidanı,

¹⁸ London, Jack. White fang / J.London. – London: Macmillan & Co., Ltd – Berwick & Smith Co., – 1906, – p.118.

¹⁹ London, C. Seçilmiş əsərləri / C.London. – Bakı: Öndər nəşriyyatı, – 2005. – s.143.

tutduqları ovu parçalamağa xidmət edir. Sözün “Oxford Advanced Learner’s Dictionary”-də mənası: *fang* (*n*) – either of two long sharp teeth at the front of mouths of some animals, such as snake or dog²⁰.

3. Lakunun müxtəlif təsnifatlar üzrə təhlili: *diş* sözü konkret ismi ifadə etdiyi üçün *maddi lakun*, konkret bir anlayış yaxud predmetin növünün yoxluğunu bildirdiyi üçün *xüsusi lakun*, ingilis dilində işlənən *fang* sözünün Azərbaycan dilində bir sözlə ifadə olunan qarşılığı olmadığı və məhz iki dilin müqayisəsi zamanı formalaşdığı üçün *dillərarası lakundur*. Hər bir ölkənin florsında ətyeyən yırtıcıların alt və üst çənəsində birlikdə əti parçalamağa xidmət edən 4 dənə *köpək dişi* olur. Bu anlayış həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində öz ifadəsini tapsa da, yalnız heyvanlarda və ilanda olan bu 4 dişi adlandırmaq üçün konkret bir söz dilimizin lüğət tərkibinə daxil edilməmişdir. Bu səbəbdən *fang* sözü dilimizdə *motivləşməyən lakun* formalaşdırır. Lakun dildaxili amillərin hesabına yarandığı üçün *mütləq lingvistik lakun*, daha dəqiq desək, *leksik lakundur*.

4. Lakunun eliminasiyası üsulu: *fang* sözü ingilis dilindən Azərbaycan dilinə *ümumiləşdirmə üsulu* ilə transformasiya olunmuşdur.

Tərcümə mətnində formalaşmış üslubi lakun:

Nümunə: 2

Orijinal	Tərcümə
A second squire held aloft his master's lance, from the extremity of which fluttered a small banderole, or streamer, bearing a cross of the same form with that embroidered upon his cloak ²¹ .	O biri silahdaşın ağasının irəliyə doğru tuşlanmış <i>nizəsini</i> ikiəlli tutaraq addımlayırdı: nizənin ucuna kiçik bir bayraq keçirilmiş, bayrağın üzərində mantiyanın üstündəki kimi xaç şəkli vardı ²² .

Məxəz mətnində istifadə olunan *lance* sözü tarixizmdir. Ekvivalentsiz leksik vahid olduğu üçün *lance* sözü hədəf mətnində lakun formalaşdırmışdır. Yaranmış lakun Azərbaycan dilində *nizə* sözü ilə kompensasiya olunmuşdur.

1. Lakunar vahid: *lance*; lakun: *nizə*.

²⁰ Oxford Advanced Learner’s Dictionary / ed. A.S.Hornby. – 7th edition. – USA: Oxford University Press, – 2005. - p.554.

²¹ Scott, W. Ivanhoe / W.Scott. – New York: Global Grey, – 2019. – p. 36.

²² Skott, V. Ayvənhəu / V.Skott. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – s. 23.

2. Ekvivalentsiz leksik vahidin mənşəyi və ifadə etdiyi mənalar: *nizə* (ing.d. spear; rus d. копье) qədimdə atıcı, deşici, kəsici alət olub həm ovçuluq və balıqçılıq, həm də döyüşlərdə geniş istifadə olunmuşdur. Nizələrin fərqli növləri mövcuddur. Orta əsrlər Avropa, Asiya, Orta Şərq, Şimalı Afrikada cəngavər turnirlərində soyuq silah qismində istifadə olunan cəngavər nizəsi ingilis dilində *lance* adlanırdı. *Lance* XI əsrin sonlarından etibarən məşhurlaşan cəngavər turnirlərində cəsarət və gücünü nümayiş etdirən cəngavərin əsas silahlarından biri hesab olunurdu.

Sözün “Oxford Advanced Learner’s Dictionary”-də verilmiş izahı: *lance* (n.) – a weapon with a long wooden handle and a pointed metal end that was used by people fighting on horses in the past; *lancer* (n.) – in the past a member of regiment that used lances²³; sözün “İngiliscə-Azərbaycanca lüğət”də verilmiş tərcüməsi: *lance* (n.) – 1. nizə; 2. nizə kimi batan alət/şey; *to lance* (v.) – nizə batırmaq; 2. lansetlə kəsib atmaq; *lancer* (n.) – nizə ilə silahlanmış saray əsgəri²⁴.

3. Lakunun müxtəlif təsnifatlar üzrə təhlili: *lance* sözünün Azərbaycan dilində yaratdığı lakun konkret isim olduğu üçün maddi lakun, xüsusi bir predmeti adlandıran sözün yoxluğunu əks etdirdiyi üçün xüsusi lakun, ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi zamanı formalaşdığı üçün dillərarası lakun hesab olunur. Cəngavər obrazı, onun geyimi və silahı orta əsrlər ingilis tarixini səciyyələndirir. Vaxtılı cəngavər yarışlarında döyüşünün vacib silahlarından biri olmuş *lance* müasir dövrdə istifadə edilmir. Tarixizm olduğu üçün tərcümədə sözün qarşılığı *nizə* kimi verilmişdir. Bununla da milli və yerli koloriti ifadə edən *lance* sözünün mənası netrallaşmış və dilimizdə üslubi lakun formalaşmışdır.

4. Lakunun eliminasiyası üsulu: *lance* sözü dilimizə *nizə* kimi tərcümə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, bu söz rus dilinə bəzən *копье*, bəzən isə transkripsiyaya üsulu ilə *ланс/лэнс* şəklində çevrilir. *Spear* və *lance* sözlərinin hər ikisi dilimizə *nizə* şəklində tərcümə olunsa da,

²³ Oxford Advanced Learner’s Dictionary / ed. A.S.Hornby. – 7th edition. – USA: Oxford University Press, – 2005. – p. 860.

²⁴ İngiliscə-Azərbaycanca lüğət / O.İ.Türksevər (Musayev), T.İ.Əliyev, Q.Q.Məmmədov (və b.) – Bakı, Şərq-Qərb, - 2004. – s. 662.

onların döyüş meydanında rolu və istifadəsi fərqlidir. Əsərin orijinal mətnində tez-tez rast gəldiyimiz *lance* sözü əslində, nizənin bir növünü, konkret olaraq, cəngavər nizəsini ifadə edir. Deməli, Q.Bayramov sözü hədəf dilə ümumiləşdirmə üsulu ilə tərcümə etmişdir. Bu zaman xüsusi anlayışı ifadə edən predmet daha ümumi anlayışı ifadə edən predmetlə əvəz olunmuşdur.

Bu paraqrafda leksik, qrammatik və üslubi lakunalara adıçəkilən əsərlərdən nümunələr gətirilmiş, hədəf dildə formalaşmış lakunlar geniş tədqiqata cəlb olunmuşdur.

*İkinci fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb*²⁵.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Kulturoloji və mətn lakunlarının bədii tərcümədə əks etdirilməsi”** adlanır və iki paraqraftan ibarətdir.

III fəslin **“Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə formalaşan kulturoloji və mətn lakunlarının tipologiyası”** adlı birinci paraqrafında lakunların etnopsixolinqivistikada verilmiş təsnifatına əsasən kulturoloji və mətn lakunları şərh olunmuş, kulturoloji lakunların növləri olan etnoqrafik, psixoloji, davranış və kinesik lakunlar nümunələr təqdim edilməklə təsvir olunmuşdur.

Kulturoloji lakunların yaranması dilxarici (ekstralinqvistik) amillərlə bağlıdır. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı davranış normaları, ünsiyyətin qeyri-verbal vasitələri və dünyada baş verən prosesləri dərkətmə prosesində aşkar olunan uyğunsuzluqlar sayəsində kulturoloji lakunlar formalaşır. Məlumdur ki, kulturoloji

²⁵ Əkbərli, T.T. C.Londonun “White Fang” (“Ağ diş”) povestinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində lakunların adaptasiyası problemi // Ümummillı lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri: tədqiqat, elmi diskurs və beynəlmilləşmə” adlı XIV beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 04 – 05 may, – 2023, – s. 25-28; U.S.Moemin “The Unconquered” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində lakunların adaptasiyası problemi // “Təhsil, tədqiqat və innovasiyanın vəhdəti” mövzusunda doktorant və magistrantların V Respublika elmi konfransının materialları. – Naxçıvan: – 28 aprel, – 2023, – s. 324-329; U.S.Moemin “The Unconquered” əsərinin dilimizə tərcüməsi zamanı istifadə olunmuş frazeoloji birləşmələr // “Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpası və ölkənin siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı” adlı Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, - Sumqayıt: - 13-14 aprel, - 2023, - s. 307-309.

lakunlar Y.A.Sorokin, Q.A.Antipov, E.Qrodzki, A.Ertelt-Fiit kimi tanınmış dilçilərin tədqiqat obyektini təşkil edir.

İngilisdilli xalqların fikirləri, maraqları, həyat tərz, adət-ənənə və inancları öz xüsusiyyətlərinə görə xeyli fərqlənirlər. Uzun illər ərzində ingilis mədəniyyəti və gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş ənənələrindən biri də çayıçmədir. Çayıçmə mədəniyyəti ingilislərdə daha spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Böyük Britaniya mədəniyyətində xüsusi yer tutan çayın mahiyyəti və çayla bağlı yaranan adət-ənənələrə nəzər salsaq, ingilis çayıçmə ənənələrinin Azərbaycan mədəniyyətində kulturoloji lakun formalaşdırdığına şahid olarıq.

İngilislər dostlarının, qohumlarının və digər tanışların şəxsi həyatına müdaxilə etməyi sevmirlər. İngilislərin fikrincə isə, dostlar arasında məsafə saxlamaq, “pərdəni götürməmək” düzgündür. Bu mənə *A hedge between keeps friendship green* (Dostlar arasında sərhədin olması, dostluğu möhkəm saxlayır) və *Friends are like fiddle-strings and they must not be screwed too tightly* (Dostlar skripkanın simlərinə bənzəyirlər, onları çox sıxmaq olmaz) kimi atalar sözlərində əks olunmuşdur. Nəzakətlik ingilis xalqına xas ən gözəl xüsusiyyətlərdəndir. “Sorry”, “excuse me” və “thank you” sözləri gündəlik danışmada çox istifadə olunur. İngilislər ictimai yerlərdə qaydaları pozمامağa xüsusi diqqət yetirirlər, məsələn, metroda digər sərnəşinləri itələmir, növbəni pozub qabağa keçmir, hündürdən danışmırlar. İngilis və azərbaycanlıların psixoloji düşüncə və davranış şəkllərini müqayisə etdikdə bir çox davranış lakunlarını aşkar edirik.

Təqdim olunan paraqrafda həm də mətnin oxuculara qaranlıq qalan hissələri, yəni mətn lakunları şərh olunmuşdur.

III fəslin **“İngilisdilli bədii ədəbiyyatın Azərbaycan dilinə tərcüməsində formalaşmış kulturoloji və mətn lakunlarının interpretasiyası”** adlı ikinci paraqrafında şotland, Amerika və ingilis ədəbiyyatlarından nümunələrdə kulturoloji və mətn lakunları seçilmiş və şərh olunmuşdur.

V.Skottun “Ayvənhəu” romanın, C.Londonun “Ağ Diş” povestinin və U.S.Moemin “Yolagəlməz qadın”/“Qisas” hekayəsinin Azərbaycan dilinə tərcümələrində ümumilikdə 68 kulturoloji və 45 mətn lakunu aşkar edilmişdir.

Tərcümə mətnində formalaşmış etnoqrafik lakun:

Nümunə: 3

Orijinal	Tərcümə
Oswald, broach the oldest wine-cask; place the best <i>mead</i> , the mightiest ale, the richest <i>morat</i> , the most sparkling cider, the most odoriferous <i>pigments</i> , upon the board; fill the largest horns.... ²⁶	Oswald, lap çoxdanqalma şərab çəlləyini aç, süfrəyə ən yaxşı <i>balı</i> , ən tünd pivəni, ən yaxşı <i>moratı</i> , ən şəffaf alma şərabını, ən xoş qoxulu <i>likörü</i> qoyun, ən iri buynuzları doldurun... ²⁷

Orijinal mətnədə istifadə olunan *wine, mead, ale, morat, cider* sözləri spirtli içki adlarını ifadə edir. Sadalanan içki adlarından *mead* və *morat* hədəf mətnədə lakun formalaşdırmışdır. Orta əsrlərdə anqlo-saksonlar baldan üç növ likör hazırlayırdılar: *mead, morat və pigment*. *Mead* fermentasiya edilmiş bal, su və mayadan hazırlanmış dünyanın ən qədim alkoqollu içki növüdür. *Morat* bal şərabı (*mead*) və tut şirəsinin (mulberry) qarışığından hazırlanmış alkoqollu içki növüdür. *Piqment* adlı içki növü isə bal və suyun müxtəlif ədviyyatlarla qarışığından hazırlanırdı. *Mead, morat və pigment* bir çox mədəniyyətlərə, eyni zamanda, ingilis mədəniyyətinə xas realilərdir. *Mead* sözü tərcümə mətnində *bal* olaraq verilmişdir. Əslində bal bu içkinin tərkib hissələrindən biridir. Tərcümə zamanı ümumi anlayışı ifadə edən bal şərabı xüsusi anlayış ifadə edən bal sözü ilə əvəz olunmuşdur. Q.Bayramov sözü hədəf dilə xüsusiləşdirmə üsulu ilə tərcümə etmişdir.

Tərcümədə formalaşmış mətn lakunu:

Nümunə: 4

Orijinal	Tərcümə
"Truely, reverend father," said the Friar, "I know but one mode in which thou mayst escape. This is <i>Saint Andrew's day</i> with us, we are taking our tithes" ²⁸ .	"Düz deyirsən, müqəddəs ata, buradan qurtulmağın bir yolu var. Bu gün <i>müqəddəs Endrü bayramıdır</i> , bu münasibətlə kilsəyə hərəməzdən bir onluq yığırıq" ²⁹ .

²⁶ Scott, W. Ivanhoe / W.Scott. – New York: Global Grey, – 2019. – p. 54.

²⁷ Skott, V. Ayvənhəu / V.Skott. – Bakı: Şərq–Qərb, – 2013. – s. 40.

²⁸ Scott, W. Ivanhoe / W.Scott. – New York: Global Grey, – 2019. – p. 383.

²⁹ Skott, V. Ayvənhəu / V.Skott. – Bakı: Şərq–Qərb, – 2013. – s. 351.

Bu parçada *müqəddəs Endrü bayramı* ifadəsi tərcümə mətninin oxucuları, yəni azərbaycanlı oxucu kütləsi üçün qaranlıq qalır. Müqəddəs Endrü İsa peyğəmbərin on iki əshabəsindən biri olmuşdur. Bu bayram şotlandların hər il qeyd etdiyi milli-dini bayramdır. Bayramda şotlandların milli yeməkləri bişirilir və milli musiqiləri səslədirilir. Azərbaycan xalqına məxsus bayram və onların qeyd edilməsi tərzini ingilislər üçün anlaşılmaz olduğu kimi, bu bayram da biz oxucular üçün qaranlıq qalır. Q.Bayramov azərbaycanlı oxucu kütləsi üçün kitabın sonunda bu bayramla bağlı belə bir şərh verir: Müqəddəs Endrü bayramı – 30 noyabr; həmin gün borclar qaytarılır, haqq-hesab çürüdülmür³⁰.

Göründüyü kimi, tərcümədə mətni lakunu formalaşdıran müqəddəs Endrü bayramı oxucular üçün anlaşılmazdır və əlavə şərhə ehtiyac duyulur.

*Üçüncü fəsildən əldə olunan müddəalar müəllifin qeyd olunan nəşrlərində öz əksini tapıb*³¹.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. Lakunların tərifləri ilə bağlı dünya dilçiləri arasında fikir müxtəlifliyi mövcuddur və hələ də lakun anlayışının şərhini ilə bağlı ortaq nəticə əldə olunmamışdır.

2. Dilçilik və tərcüməşünaslıqda adı lakunlar ilə eyni cərgədə səslənən ekvivalentsiz leksik vahid, reali, lokalizm (etnoqrafizm), ekzotizm və varvarizmlərin lakunlar ilə müqayisədə mövqeləri fərqlidir. Belə ki, motivləşməyən lakunlar hesab olunan təsadüfi lakunlar ekvivalentsiz leksikaya daxil edilir. Digər tərəfdən, lakunar vahidlər tərcümə dilində lakun formalaşdırdığı üçün, eyni zamanda,

³⁰ Skott, V. Ayvənhəu / V.Skott. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – s. 514.

³¹ Əkbərli, T.T. Etnopsixolinqvistikada lakunların təsnifatı // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, – 2021. №4, – s. 52-57; Интерпретация и элиминация лакун, образовавшихся в целевом тексте при переводе с английского на азербайджанский язык произведения Джека Лондона «Белый клык» // «Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського», – 2021. №6, – с. 1-7; Müasir dilçilikdə lakunların müxtəlif təsnifatları // – Bakı: Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri, – 2019. №3, – s. 19-23; İngilis xalqına xas milli-mədəni dəyərlərin frazeoloji birləşmələrdə əksi // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər, – 2023. – № 3, – s. 136-141.

ekvivalentsiz leksik vahid hesab olunurlar. Hədəf mətndə motivləşən lakun formalaşdırən realilər məxəz mətndə lakunar vahidlərdir. Orijinal mətndə istifadə olunan reali tərcümə mətnində ekzotizm sayılır. Alınma sözlər olan ekzotizm və varvarizmlər lakunların eliminasiyası (doldurulması) funksiyasını yerinə yetirirlər. Dildə lokalizmlər daha çox dildaxili lakunların yaranmasına səbəb olurlar.

3. Ekvivalentsiz leksik vahidlər və frazeoloji birləşmələrin yaranmasına səbəb ekstralinqvistik faktorlar və dildaxili amillər hesab olunur. Tərcümə dilində lakun və frazeoloji lakunların formalaşmasının ekstralinqvistik səbəbləri müqayisə edilən regionların geoiqlim xüsusiyyətləri, xalqların həyat təzi, adət-ənənələri, psixologiyası, mental xüsusiyyətləri arasında olan fərqlər, dildaxili səbəb isə dillərin fərqli qrammatik struktura malik olması ilə izah olunur.

4. Lakunların təsnifatına ayrı-ayrı yanaşmaların təhlili göstərir ki, tədqiqatçılar lakunların müxtəlif növlərini müəyyənləşdirərək, bəzi amillərə əsasən onları fərqli şəkildə təsvir edirlər. Tərcümə prosesində tətbiq olunan hər bir eliminasiya üsulu hədəf mətnin bütövlüyünün təmin edilməsi, orijinal və tərcümə mətnlərinin oxucularına eyni təsirin göstərilməsi və hər iki mətndə eyni kommunikativ effektin yaradılması məqsədilə istifadə olunur.

5. Tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlərin bədii-məzmun xüsusiyyətləri və janrı tərcümə mətnində formalaşmış lakunların növünə, lakunun yaranma şəkli və səbəbinə birbaşa təsir göstərir.

6. Təhlil olunan bədii əsərlərdə məxəz mətnlərdə ekvivalentsiz leksik vahidlərin və uyğun olaraq hədəf mətnlərdə leksik, qrammatik, üslubi, psixoloji, etnoqrafik, davranış, kinesik və mətn lakunlarının formalaşması həm linqvistik, həm də ekstralinqvistik faktorlara əsaslanır. Dissertasiyada ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə formalaşan lakunlara ümumilikdə 49 nümunə göstərilmişdir. Onlardan 12 leksik, 8 qrammatik, 14 üslubi lakun olmaqla 34 linqvistik, 8 etnoqrafik, 2 milli-psixoloji, 2 davranış lakunu olmaqla 12 kulturoloji və 3 mətn lakunu tədqiqat işində təqdim olunmuşdur. Dissertasiyada metaforik tərcümə üsuluna aid 7 nümunə təqdim olunmuşdur.

7. Lakunar vahidlərin tərcümə mətnində formalaşdığı lakunlar tərcüməçilər tərəfindən uğurla doldurulmuş yaxud kompensasiya olunmuş, əsərin bədii məziyyətlərinə, ideya-mövzu

xüsusiyyətlərinə xələl gətirilməmişdir. Bu isə ümumiyyətlə tərcüməçilərimizin ekvivalentsiz leksikaya yanaşma prinsipinə əsaslanması, müxtəlif forma və üsullara yiyələnməsi, bütövlükdə Azərbaycan tərcümə məktəbinin böyük təcrübəsi və professionallıq səviyyəsi ilə izah olunur.

8. Hər bir tərcüməçinin dəst-xətti, lakunların eliminasiya üsullarına yanaşma tərzii fərqlidir. Belə ki, U.S.Moemin “The unconquered” əsərinin Z.Ağayev və A.Abbasov tərəfindən edilən iki tərcümə mətni tərcümənin dəqiqliyi, obrazlılığı və bir çox xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. Məsələn, Z.Ağayev tərcümə zamanı məxəz mətnində istifadə olunan varvarizmləri hədəf mətnində dilimizə tərcümə etmiş, A.Abbasov isə varvarizmləri tərcümə mətnində olduğu kimi saxlamağı üstün tutmuşdur. A.Abbasov mətnin obrazlılığını artırmaq məqsədilə tərcümədə frazeoloji birləşmələrdən daha çox istifadə etmişdir.

9. V.Skottun “Ivanhoe” əsəri tarixi roman janrında yazıldığı üçün əsərin orijinal mətnində rast gəldiyimiz tarixizm və arxaizmlər əsərin tərcüməsini çətinləşdirmiş və hədəf mətnində çoxlu sayda lakunun yaranmasına səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, əsəri dilimizə tərcümə etmiş Q.Bayramov tərcümənin öhtəsindən uğurla gəlmişdir.

10. V.Skottun “Ivanhoe” romanının tərcüməsində bəzi məqamların ixtisar olunduğuna və sərbəst tərcüməyə üstünlük verildiyinə şahid oluruq. Zənnimizcə, bu hal, əsərin tarixi roman olması və süjetin mürəkkəbliyi ilə əlaqəlidir.

11. U.S.Moemin “Yolagəlməz qadın”/ “Qisas” əsərində təsvir olunan hadisələr alman və fransızlar arasında müharibə zamanı Suassonda (Fransa) baş verir. Alman əsgəri Hansın dilindən çoxlu sayda varvarizmlər səslənir. Alınma sözlər hesab olunan varvarizmlərin istifadəsinin həm yerli kolorit yaratdığına, həm də lakunların eliminasiyasına xidmət etdiyinə şahidi oluruq.

12. Dissertasiyanın tədqiqat predmetinə müvafiq olaraq ingilisdilli bədii mətnlərin orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümələrdə lakunların adekvat şəkildə ötürülməsi, saxlanması, canlandırılması, şərhində rast gəlinən qüsurlar, boşluqlar və qeyri-müəyyənlikləri qeyd etməklə yanaşı, konkret tərcümə variantları və irəli sürməyi məqsəduyğun saymışıq.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Lakunların interpretasiyası və dilçilikdə oxşar terminlərlə yanaşı işlədilməsi // – Bakı: Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri, – 2018. – №6, – s. 17-21.
2. Müasir dilçilikdə lakunların müxtəlif təsnifatları // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2019. – №3, – s. 19-23.
3. Linqvistik və etnoqrafik lakunlar // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat jurnalı, – 2019. – №4, – s. 48-53.
4. Dilçilikdə lakun konsepsiyası // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2019. – №1, – s. 29-33.
5. Lakunların eliminasiya üsulları // Bakı Slavyan Universitetinin “Filoloji elmlər innovativ tədqiqatlar kontekstində” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik onlayn konfransı, – Bakı: – 2020, – s. 157-160.
6. Bədii tərcümədə lakunların adaptasiyası problemi (ingilis və Azərbaycan dillərində bədii ədəbiyyat nümunələri əsasında) // Qərbi Kaspi Universitetinin Ümummillə lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Heydər Əliyev irsi” mövzusunda multidissiplinar Respublika elmi-praktik konfransı, – Bakı: – 2021, – s. 101-105.
7. Dil və mədəniyyət arasında əlaqə // Bakı Slavyan Universitetinin “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XII Beynəlxalq elmi-praktik konfransı, – Bakı: – 2021, – s. 294-297.
8. Etnopsixolinqvistikada lakunların təsnifatı // – Bakı: Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərləri, – 2021. – №4, – s. 52-57.
9. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı formalaşan motivləşməyən lakunlar və onların interpretasiyası // Karabakh. II International Congress of Modern Studies in Social Sciences and Humanities, – Bakı: – 2021, – s. 17-18.
10. Difficult words to translate into other languages (on the material of Azerbaijani, English and Russian languages) // – Turkey: Social Paradigm. An International Journal of Social sciences, – 2021. – №5(2). – p. 87-94.

11. Interlingual lacunas as obstacles in translation process // Tokyo Summit-III. 3rd International Conference on Innovative Studies of Contemporary Sciences. – Tokyo: – 2021, – p. 184.
12. Інтерпретація і елімінація лакун, образованих в цільовому тексті при перекладі з англійської на азербайджанський мову твору Джека Лондона «Білий клык» // – Київ: Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського, – 2021. – №6, – с. 1-7.
13. C.Londonun “White Fang” (“Ağ Diş”) povestinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində lakunların adaptasiyası problemi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri: tədqiqat, elmi diskurs və beynəlmilləşmə” adlı XIV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 4-5 may, – 2023, – s. 25-28.
14. Lakunların eliminasiya üsullarının bədii tərcüməyə tətbiqi // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti. “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, – 2023. – № 2 (122), – s. 85-87.
15. U.S.Moemin “The Unconquered” əsərinin dilimizə tərcüməsi zamanı istifadə olunmuş frazeoloji birləşmələr // “Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpası və ölkənin siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı” adlı Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Sumqayıt: – 13-14 aprel, – 2023, – s. 307-309.
16. U.S.Moemin “The Unconquered” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində lakunların adaptasiyası problemi // “Təhsil, tədqiqat və innovasiyanın vəhdəti” mövzusunda doktorant və magistrantların V Respublika elmi konfransının materialları. – Naxçıvan: – 28 aprel, – 2023, – s. 324-329.
17. Tərcümə sənətinin inkişafında Heydər Əliyevin xidmətləri // “Heydər Əliyev – 100: müstəqil Azərbaycanın qurucusu və hərtərəfli inkişaf strategiyasının müəllifi” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. – Mingəçevir: – 4-5 may, – 2023, – s. 377-382.
18. İngilis xalqına xas milli-mədəni dəyərlərin frazeoloji birləşmələrdə əksi // – Gəncə: “Elmi xəbərlər” jurnalı, – 2023. – № 3, – s. 136-141.

Dissertasiyanın müdafiəsi 25 aprel 2025-ci il tarixində saat _____ Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, S.Rüstəm 33, Bakı Slavyan Universiteti.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 19 mart 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.03.2025

Kağızın formatı: A5

Həcm: 45327 işarə

Tiraj: 100 nüsxə